

«Mentalen» – fra mentalsykehus til dollhus i Bergen

I 1833 trådte Bergens Mentale Sygehus – populært kalt «Mentalen» – i virksomhet. Som navnet tydelig angir var den ment å være, og ble også i Bergen ansett for å være, en faktisk behandlende institusjon for dem som var syke på sinnet. Likevel er Mentalen i historieskrivningen om norsk psykiatri nærmest oversett. Eller, rettere sagt, den er blitt plassert i kategorien «dollhus» eller «dårehus», det vil si en førmedisinsk oppbevaringsanstalt og dermed asyllets motsats. Denne kategoriforskyvningen skjedde allerede i slutten av 1840-årene og er siden blitt lagt til grunn for historien om norsk psykiatri. Hvorfor og hvordan ble Mentalen degradert slik?

I mars 1845 satte Morgenbladet på trykk en ramsalt beskrivelse av landets anstalter for sinnssyke (1). Forfatteren var Herman Wedel Major (1814–54), en ung lege som nylig var kommet tilbake fra sin store studiereise gjennom Europa. Der hadde han studert samtidens ledende institusjoner innen den fremvoksende psykiatrien. Ikke én institusjon i noen norsk by fortjente å bli nevnt i samme åndedrett som de helbredelsesanstalter han hadde besøkt.

Lidelsen de ulykkelige gjennomgikk i «dollhusene», disse «Smusshuller», som han kalte dem, var en skam for Norge som nasjon (1). Dollhusene var rene oppbevaringsanstalter som ikke kunne bringe en eneste av de ulykkelige tilbake til forstanden. Det landet trengte var et «Sindssyge-Asyl», et sted der de syke kunne bli helbredet – og slike fantes kun i utlandet, hevdet han.

I Bergen vakte dette reaksjoner, men ikke unnskyldende, heller arrogante og nedlatende. Bergens Stiftstidende formulerte det slik:

For nogen Tid siden læste man fra Cand. Med. Major, som paa offentlig Bekostning har reist i Udlandet for at gjøre sig bekjendt med de imod Sindssygdomme der trufne Foranstaltninger, en Opsats i Mgbl. Angaaende samme Gjenstand i vort Fædreland. Vi bleve da opmærksomme paa, at han neppe kan have kjendt det herværende Mental-sygehus, og da vi antog, at dette, om end staaende tilbage for kostbarere Indretninger af Lignende Art i andre Lande, dog efter vore indskrænkede Resourcer opfylder alle billige Fordringer, og fortjener at kjendes som saadant (2)

Den unge cand.med. Major talte åpenbart mot bedre vitende, hevdet avisen. Han kunne ikke ha hevdet at landet sto uten hel-

bredelsesanstalter for psykisk syke om han hadde kjent til hva Bergen rådet over. På ti år hadde man ved Mentalen behandlet nær 400 mennesker, og nesten 250 av disse var utskrevet som helbredet. Med dårlig skjult stolthet belærte avisen ekspertisen i hovedstaden om at det fantes et unntak i det miserable bildet som Major og Morgenbladet hadde tegnet.

Budskapet var klart: Se til Bergen! Året etter gjorde Major nettopp det, han reiste rundt til landets mentalinstitusjoner og så selv. Og selv om hans dom over Mentalen var mildere enn dem han felte over andre byers institusjoner, kom pipen til å få en annen lyd i Bergen etter besøket. På få år gikk Mentalen i de bergenske myndighetenes øyne fra å være et smykke for byen til å bli en skamlett.

Opprinnelsen

Bergens opprinnelige galehus, eller «daarehus», for å bruke aktørenes eget begrep, var bygd i 1762. Da var det blitt hyllet som et voldsomt fremskritt i «Menneske-Kierligheden» og humanismens navn (3). Om lag seksti år senere, i 1824, fikk det imidlertid følgende nedslående attest: «Husets nuværende Indretning synes snarere at kunne berøve de Ulykkelige, som indsættes her, den Smule Forstand, de endnu maatte have tilbage, end at gjengive dem den tabte» (4).

Så langt var alt i Bergen til forveksling likt utviklingen i rikets to andre viktige byer, Trondheim og Christiania. Også her var det bygd nye dårehus i annen halvdel av 1700-tallet, og de fikk lignende attester for sin slette tilstand de par første tiårene på 1800-tallet (5). Den eneste forskjellen var at dårehuset i Bergen var knyttet direkte til sykehuset – det lå i bakhagen – mens man

Morten Hammerborg
morten.hammerborg@uni.no
UNI Research, Rokkansenteret

> Se også side 1060

 Engelsk oversettelse på www.tidsskriftet.no

HOVEDBUDSKAP

Christen Heiberg fattet interesse for den nye asylbevegelsen etter en reise i Europa, og takket være sterke finanser kunne man i Bergen åpne en ikke-statlig helbredelsesanstalt for psykisk syke

Fordi Mentalen åpnet så tidlig som i 1833 og ikke tilfredsstilte de senere krav om avsondret beliggenhet og egen administrasjon, ble institusjonen av Major betegnet som dollhus, ikke asyl

Mentalen i Bergen ble planlagt og bygd gjennom 1820- og 1830-årene med formålet å være en helbredende institusjon, i tråd med prinsippene til den samtidige asylbevegelsen i Europa. Institusjonen kan dermed med en viss rett omtales som Norges første egentlige psykiatriske asyl. Foto: Marcus Selmer, år ukjent. Fra Neevengaardens arkiv, Bergen byarkiv

i Trondheim og Christiania hadde lagt dårehusene fysisk og administrativt til byens alminnelige hospitaler, det vil si kombinerte fattig- og gamlehjem (6).

Det lå ingen forskjell i den prinsipielle tenkningen rundt eller tilnærmingen til galskap bak denne forskjellen – det var ikke slik at man i Bergen hadde et mer medisinsk blikk på slike tilstander. Løsningen var i 1760-årene utelukkende begrunnet i praktiske forhold, men tilknytningen til sykehuset kom til å få stor betydning i 1820-årene. I tillegg var det et tilfeldig sammentreff som kom til å bringe de psykiatriske institusjonene i Bergen i *utakt* med landet for øvrig.

En avgjørende utenlandsreise og et dødsfall

I juni 1823 dro to pur unge leger fra Bergen på en 14 måneder lang dannelsesreise nedover kontinentet. Det var Christen Heiberg (1799–1872) og Christian Wisbech (1801–

69), og de var henholdsvis 25 år og 23 år da de kom tilbake til hjembyen året etter (7). Kort etter hjemkomsten døde overlegen ved Bergen sykehus, Laurents Hallager (1777–1825). Christen Heiberg ble øyeblikkelig innsatt som ny overlege for både syke- og dårehuset.

Hallager hadde få måneder før sin død levert et forslag til en ny anstalt for mentalt syke. I kraft av sin nye stilling fikk 25-åringen Heiberg planene til gjennomsyn. Han var dypt uenig i hvordan den avdøde overlegen hadde planlagt å bygge.

Hallagers plan var i overensstemmelse med hvordan man så langt hadde reist dåre-/døllhus i Norge. Bygget var utformet utelukkende i den hensikt å *oppbevare* de syke. Vinduene var små og plassert høyt på veggene, og rommene var innredet som fengselsceller for å holde de syke i fullstendig sikkerhet for seg selv, interiøret og samfunnet.

Heiberg forkastet Hallagers plan i sin helhet. I løpet av 12 dager i februar 1825

laget han en ny skisse for den planlagte anstalten. Den hvilte på et radikalt nytt prinsipp. For Heiberg var det nemlig et ufra- vikelig krav at:

man ei alene har til Hensigt i [det nye Daarehuus] at indspærre de Sindssvage og afsondre dem fra det øvrige Borgersamfund for dermed at hindre dem fra at øve Vold eller paa anden Maade [forøve] Skade, men at man ogsaa vil gjøre sig Umage for at bidrage alt Mueligt til at lindre, forbedre og fremfor Alt helbrede deres Tilstand, [derfor] forekommer Planen mig i det hele alt for indskrænket (8).

Hensikten med å bygge nytt for de gale, måtte være å *helbrede* dem. Dette er jo selve kjennetegnet for det som regnes som vannskillet i sinnssykebehandlingens historie. Idet man begynte å forsøke å helbrede de mentalt syke, begynner også historien om psykiatrien og asyltet. Heiberg erklærte altså at Bergen skulle reise et bygg som i *seg selv* skulle bringe de gale tilbake til

Mentalen ble bygd i bakhagen til byens sykehus på Engen og dermed omgitt av tett bebyggelse. Bildet er tatt i 1880-årene fra Dragefjellet mot Nøstet. I bakkant Fredriksberg festning, fortet på Nordnes. Foto: Axel Lindahl. Tilhører Norsk Folkemuseum

forstanden, altså det som i praksis ettertiden ville benevne som et asyl – et helbredende bygg.

Den såkalte asylbevegelsen hadde innen 1820-årene ført til opprettelsen av en rekke ulike institusjoner der man tok sikte på helbredelse av galskap, og Heiberg og Wisbech hadde besøkt flere av disse i Tyskland og Böhmen og også Sct. Hans Hospital ved Roskilde i Danmark. Den innføring Heiberg hadde fått i det han omtalte som den «psychiske lægevidenskab», hadde overbevist ham om at selve de materielle omgivelsene kunne legge grunnlaget for at «de Sinds-svages» opprørte sinn kunne falle til ro. Bygningen utgjorde i seg selv et terapeutisk regime og et kurativt instrument (9).

Punkt for punkt gikk Heiberg gjennom Hallagers plan, kritiserte og foreslo nye løsninger som han mente var i tråd med formålet om helbredelse og den «psychiske lægevidenskab». Bygget måtte, så langt det var mulig, ligne et vanlig borgerlig hjem, ikke et fengsel. Nok plass og luft, nok lys, nok

varme og renslighet ville gi den sykes sinn mulighet for helbredelse. Heiberg tegnet inn langt større rom enn Hallager, han gjorde omhyggelig rede for et nytt sentralvarmeanlegg med tilhørende utluftnings-system og han beskrev i detalj hvordan toalettene burde innrettes. Særlig brukte han mye plass på utsikt og vinduer. Heller enn glugger høyt på veggen skulle Mentalen ha store vinduer, for å «opmuntre Sindet», som Heiberg formulerte det (8).

Konkrete terapeutiske tiltak var det lite av. Som sagt, det var selve bygningen som skulle helbrede. Først da det ble stilt spørsmål ved plasseringen av det nye mentalsykehuset, fant Heiberg det nødvendig å beskrive hva som burde være pasientenes gjøremål i institusjonen. Engen bak sykehuset hvor Mentalen skulle ligge, var nemlig svært fuktig. Dette var ingen ulempe, heller en fordel, forklarte Heiberg byens myndigheter – de gale kunne drenere markene. Kroppsarbeid i friluft var utmerket terapi. I det hele tatt skulle en disiplinert hverdag i institusjonen

bidra til å gi pasientene forstanden tilbake. Måltider til faste tider, meningsfullt kroppsarbeid, regissert sosialt samvær – alt dette var terapi.

Bergen går sin egen vei

Heiberg og Wisbech var ikke alene om å ha besøkt de nye helbredelsesanstaltene på kontinentet. Noen år før hadde stadsfysikus i Christiania, snart professor, Frederik Holst (1799–1871) undersøkt hvordan «Sinds-sygevæsenet» var ordnet i utlandet. Etter hjemkomsten lyktes det ham i 1825 å få regjeringen til å oppnevne en kommisjon som skulle undersøke de sinnssvakes kår i hele landet.

Holst og Heiberg delte i hovedtrekk det nye synet på hva galskap var og mente at mange av de gale kunne helbredes i nye institusjoner. De var begge besjelet av den samme optimismen for hva en medisinerledet innsats kunne utrette, de hadde sett de samme nyvinninger på sine utenlandsreiser. Deres posisjon var imidlertid forskjellig:

Heiberg som faglig ansvarlig for et lokalt prosjekt i det som ennå var landets største by, Bergen, Holst som medlem av en regjeringsoppnevnt kommisjon som tok sikte på å bygge opp et nytt nasjonalt nett av helbredelsesanstalter.

Frederik Holsts kanoniserte rolle i norsk psykiatrichistorie er som Majors forløper – som han som beredet grunnen for det store verk som Major siden skulle fullføre (10–12). I nyere litteratur er det påpekt store forskjeller i deres reformprosjekter, men i vår sammenheng er ikke dette det viktigste (13). Holst-kommisjonens rapport og stort anlagte plan om å bygge fire helbredelsesanstalter i statlig regi forelå i 1827, men saken ble aldri behandlet i Stortinget. Kommisjonens arbeid ga ingen umiddelbare resultater, ikke et eneste bygg ble reist.

Utviklingen i Bergen står i sterk kontrast til kollapsen i det nasjonalt anlagte prosjektet til Holst. På årets nest siste dag i 1826, uten engang å vente på Stortingets behandling av Holsts plan, vedtok sykehusekomiteen i Bergen enstemmig at det skulle reises en ny helbredelsesanstalt i byen (6).

Hvordan kunne sykehuset i Bergen ta seg råd til å bygge en ny institusjon for behandling og helbredelse av de gale når Holst og den regjeringsoppnevnte kommisjonen ikke engang lyktes i å få forslaget sitt realitetsbehandlet i Stortinget? Hvordan kunne provinsbyen ta på seg et slikt prosjekt når staten ikke så seg i stand til å bygge selv en eneste slik anstalt? Svaret er like enkelt som overraskende: I Bergen var det penger til overs på sykehusets budsjetter.

Årsaken til den relative rikdommen ved sykehuset i Bergen lå i en særbergensk ordning. Sykehuset var skilt ut som egen stiftelse. Til å finansiere driften hadde den fått en stor andel i de såkalte Mudderpengene. Alle skip som anløp Bergen, måtte betale avgift til byens oppmudringsvesen. Dette var en svært innbringende affære – i 1825 hadde sykehuset nærmere 10 000 spesidaler til gode i bykassen. Sykehuset kunne derfor fullfinansiere byggingen av en ny anstalt for byens mentalt syke. Dette falt på sykehuset, fordi man i 1762 hadde lagt galehuset administrativt til nettopp sykehuset.

Lenge var som nevnt planen å bygge et nytt, men ikke kvalitativt annerledes dærehus – og uten Hallagers tidlige død ville nok det blitt resultatet. Men med innsettelsen av den nylig hjemkomne Heiberg og med hans nylig importerte kunnskap om og entusiasme for den «psychiske lægevidenskab» og asylbevegelsen i Europa ble prosjektet endret grunnleggende. Alt dette bidro til at det i Bergen 1. august 1833 kunne åpnes en erklært psykisk helbredelsesanstalt, kalt Bergens Mentale Sygehus.

Dette passer overhodet ikke inn i den

Etter nær stillstand i første halvdel av 1800-tallet var det i Bergen stor befolkningsvekst, særlig fra 1870-årene. Et nytt asyl, Neevengaarden, sto klart i 1891. Her er byens sentrale strøk fra Fisketorget og opp mot Torgalmenningen på et postkort fra 1890. Samtlige hus på bildet gikk tapt i den store brannen i 1916. Fotograf ukjent. Fra postkortsamlingen ved Universitetsbiblioteket i Bergen

etablerte fortellingen om utviklingen av norsk psykiatri og asylenes fremvekst. Det er jo først med Major, sinnssykeloven og Gaustad at den europeiske asylbevegelsen fikk et faktisk, konkret uttrykk i Norge – det har historikere, psykiatere og andre fortalt oss mange ganger (5, 10–12). Mentalen utgjør i en slik fortelling en uforståelighet. Den ble planlagt og bygd med den uttalte målsetting om å være et helbredende bygg, altså den mest sentrale ambisjonen til den fremvoksende psykiatrien – selve kjennetegnet på at man hadde beveget seg fra den mørke fortid til fremtidens lys. I så måte kunne man i en viss forstand og prinsipielt ha utnevnt Mentalen, ikke Gaustad, til Norges første egentlige psykiatriske asyl.

Men Mentalen har verken i ettertid av historikere, eller av nær samtidige reformatorer i Christiania, så som Major, blitt sett som et asyl. Ei heller kom bergenserne til å holde fast på sin overbevisning da den først ble utfordret.

Majors dom over Mentalen

Da Major besøkte Bergen i 1846, 13 år etter åpningen av Mentalen og året etter Bergens stiftstidendes arrogante avisartikkel, fikk han ved selvsyn se hva Heiberg hadde initiert. Heiberg selv hadde for lengst flyttet fra Bergen. Allerede i 1826 hadde han forlatt hjembyen til fordel for en karriere i hovedstaden som førte ham til professorstolen i kirurgi ved universitetet.

Etter Majors syn sto Mentalen frem som landets i særklasse beste institusjon for behandling av sinnssvake. De «store, lyse og luftige» rom utgjorde en kontrast til «Landets øvrige» anstalter, som hadde tatt «Middelalderens motbydelige og usunde Dolhuse til mønster» (14). Men alt var ikke vel.

Det var særlig to kritikkverdige forhold ved Mentalen, ifølge Major. For det første var det en vederstyggelighet at den lå inne i en by, og ikke på landet. I tillegg måtte et ekte asyl være en egen administrativ enhet under ledelse av en egen spesialisert overlege, først da kunne de syke få den oppmerksomhet som krevdes for å helbrede dem. Majors konklusjon var derfor at Bergen hadde landets beste dollhus – en forvitenskapelig oppbevaringsanstalt – ikke et asyl. Mentalen ble slik plassert på den andre siden av det kvalitative skillet som asylt representerte.

Majors kritikk førte igjen til reaksjoner i Bergen, men den suverene og belærende tonen fra 1845 var borte. Nå måtte Mentalen sammenlignes med de ideelle fordringer Major la til grunn for den kommende sinnssykeloven og det påtenkte mønsteranlegget på Gaustad, og da var den ikke mye å skryte av. Heller enn å ignorere departementet og ekspertisen i hovedstaden, slik byens myndigheter hadde gjort da de vedtok å bygge Mentalen i 1826, innordnet man seg. Etter Majors besøk var det aldri noen i Bergen som hevdet at Mentalen var en helbredel-

sesanstalt andre burde ta lærdom av, i stedet ble institusjonen utsatt for hard kritikk.

Et nytt bergensk syn på Mentalen

Det kritiske blikket bergenserne nå anla på Mentalen, gir interessante opplysninger om aktiviteten der (6). Det kom frem at overlege Wisbech knapt hadde befattet seg med klientellet, all hans tid hadde gått med til å drive det somatiske sykehuset, erklærte han til sitt forsvar. Rådmann Bonnevie, som satt i sykehuskomiteen, fortalte at han aldri hadde møtt en eneste lege på sine mange inspeksjoner.

Institusjonens reglement, som var en direkte avskrift fra den berømte «Berliner-Chariteen», var i seg selv utmerket, men det ble på ingen måte etterlevd. Ifølge dette skulle pasientene ha et utstrakt og organisert sosialt samvær. Det skulle musiseres og spilles spill, men da Bonnevie hadde krevd at kjeglespillet ble funnet frem, var det tydelig at pasientene var uøvet i spillet. Videre hadde han funnet en mengde tregeværer nedstøvet på loftet. Den opprinnelige planen om at pasientene skulle øves i marsjering og drill, og dermed i disiplin, var forlatt. Den samme tilfeldigheten og lemfeldigheten preget pasientenes arbeid. Det var lystbetont heller enn organisert og disiplinert, ergo var det i terapeutisk sammenheng verdiløst.

Alle disse kritikkverdige forholdene ble brettet ut i byens aviser. Bergenserne forlot raskt posisjonen at Mentalen var landets første helbredende galeanstalt, altså et faktisk asyl etter psykiatriens definisjon, og overtok Majors syn, der institusjonen i praksis ble degradert til det beste av landets dåre- eller dollhus. Bergenserne definerte ikke lenger sin institusjon suverent, de måtte forholde seg til en høyere standard gitt dem fra hovedstaden.

Og dette gjaldt slett ikke bare på psykiatriens eller helsefeltets område. Byggingen av den nye hovedstaden hadde på et par tiår gjort Christiania til en mer folkerik by enn Bergen. Ved midten av århundret ble Bergen omtalt som «stillstandsbyen» av avisene i hovedstaden, som en by preget av forstokket konservatisme og med få tegn på en dynamisk utvikling (6). Mentalen var ikke lenger et smykke som viste for omverdenen byens evne til fremskritt, vitenskap og humanitet, heller ble den enda et trist vitnesbyrd på hvordan Bergen på alle felter var i ferd med å bli overgått av Christiania.

De bergenske myndigheter visste at for å kunne måle seg mot hovedstadens kommende mønsterinstitusjon på Gaustad, måtte det bygges et nytt asyl på landet. Uten *statlige* penger var dette illusorisk. I stedet prøvde de å oppfylle sinnssykelovens fordringer.

Mentalen fikk egen overlege og ble skilt ut som en egen administrativ enhet, slik at den etter loven skulle kunne bli autorisert som asyl. I tillegg ble det gjort små, symbol-ladede endringer – oppføring av et plankegjerd mellom sykehuset og Mentalen og egen inngang til institusjonen. Mentalen ble da også, som de øvrige dollhus, godkjent som asyl (sinnssykeinnretning) i 1850/51 (13). Denne statusen var ren formalisme, det sikret at virksomheten kunne fortsette under den nye loven. Det er Majors dom over Mentalen som et «dollhus» som er blitt stående.

Bergen i utakt

Beslutningen i 1826 om å trosse Holst og departementet kom til å få langvarige virkninger i Bergen. Byggingen av Mentalen førte byen effektivt i *utakt* med den nasjonale og statlig dirigerte utviklingen av psykiatrien i Norge.

Selv om Major ikke fikk gjennomslag for at staten skulle bygge asyl til erstatning for landets dollhus, ble det i praksis gjennom annen halvdel av 1800-tallet bygd ut et nett av statsasyl. Man skulle kanskje tro at landets nest største by sto først i rekken etter at Gaustad åpnet i 1855, men den gang ei. Takket være Mentalen var tilstanden langt mindre prekær i Bergen enn i de andre stiftsbyene Trondheim og Kristiansand. Det neste statsasylet, Rotvold, ble bygd i Trondheim i 1872, og ti år senere sto Eg asyl i Kristiansand ferdig (10).

De bergenske myndigheter knegikk stadig staten om å få midler til bygging av et nytt asyl, men de fikk hver gang avslag (6). Bergen og omland kunne på ingen måte leve med en psykiatrisk institusjon med plass til bare 50 mennesker, og de mange privatasylene som dukket opp i byen fra midten av århundret, ble sett på som nødtiltak. Til slutt bestemte man seg for nok en gang å bygge i egen regi og for egne penger.

Til magistratens store protester – han var bekymret for byens økonomi – vedtok bystyret å bygge det som i 1891 sto ferdig som Neevengaarden, dagens Sandviken

sykehus. Som eneste landsdel fikk aldri Vestlandet et statsfinansiert asyl, man endte opp med å bygge en tilsvarende institusjon for kommunale penger. Stadig vekk i den politiske prosessen ble det vist til byens rolle som pioner da den bygde Mentalen. Fortiden forpliktet, og da staten nektet, valgte kommunen å stå for byggingen selv. Bergens takt samsvarte aldri med statens, og byen danset derfor sin helt egen dans.

Morten Hammerborg (f. 1972)

er historiker og forsker I. Han disputerte i 2009 med en avhandling om medisinsk historie og har også utgitt en bok om Gades institutts historie. Hammerborg arbeider nå med et prosjekt om Haukeland sykehus' historie. Forfatter har fylt ut ICMJE-skjemaet og oppgir ingen interessekonflikter.

Litteratur

1. Morgenbladet no. 77, 18.3.1845.
2. Bergens Stiftstidende no. 36, 1845.
3. Meyer H. Samlinger til den Berømmelige og Navnkundige Norske Handel Stad Bergens Beskrivelse. [1764]. Bd. 1, bd. 2. Bergen: Bergens historiske for-ening, 1904–05.
4. Sagen L, Foss H. Bergens beskrivelse. Bergen, 1824.
5. Ludvigsen K. Kunnskap og politikk i norsk sinnssykevesen 1820–1920. Rapport nr. 63, Institutt for administrasjon og organisasjonsvitenskap. Doktoravhandling. Bergen: Universitetet i Bergen, 1998.
6. Hammerborg M. Spedalskhet, galeanstalter og laboratoriemedisin – endringsprosesser i medisinen på 1800-tallet i Bergen. Doktoravhandling. Bergen: Universitetet i Bergen, 2009.
7. Bertelsen T. Regimentschirurg: Wilhelm Johannes Schwindt 1766–1826 og hans lærlinger. Bergen: Regius, 2003.
8. Byarkivet i Bergen, 2050/1A, Da 5. Journalførte skriv for sykehuskomiteen 1830. Forslagene er datert henholdsvis 14. februar 1825 og 12. april 1826.
9. Skålevåg SA. Constructing curative instruments: psychiatric architecture in Norway, 1820–1920. *Hist Psychiatry* 2002; 13: 51–68.
10. Kringlen E. Norsk psykiatri gjennom tidene. Oslo: Damm, 2007.
11. Blomberg W. Galskapens hus: utskilling og internering i Norge 1550–1850. Oslo: Universitetsforlaget, 2002.
12. Thuen H. «Ad denne rent mekaniske vej ...»: da tanken om hospitalisering av de sinnssvake kom til Norge. *Hist Tidsskr* 1982; 61: 313–32.
13. Haave P. Ambisjon og handling: Sanderud sykehus og norsk psykiatri i et historisk perspektiv. Oslo: Unipub, 2008.
14. Major HW. Indberetning om Sindssyge-Forholdene i Norge i 1846. Christiania: Schibsted, 1846.

Mottatt 7.8. 2015, første revisjon innsendt 22.2. 2016, godkjent 19.4. 2016. Redaktør: Ketil Slagstad.